

JOANNA KULWICKA-KAMIŃSKA

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

WIELOWARSTWOWOŚĆ GENETYCZNA MUZUŁMAŃSKICH ZABYTEKÓW RĘKOPIŚMIENNYCH*

Jednym z dostępnych dzisiaj kitabistom¹ źródeł jest kopia muzulmańskiego tefsiru z 1686 r., przechowywana w Centralnej Bibliotece Białoruskiej Akademii Nauk w Mińsku. Kolejna chronologicznie kopia pochodzi z 1723 r. Jest to tzw. tefsir z Olity, będący własnością osoby prywatnej. Następną kopię tefsiru datuje się na 1725 r. Jest ona przechowywana w Białoruskiej Bibliotece im. Franciszka Skorony w Londynie i znana badaczom jako tzw. tefsir londyński. Kolejne znane badaczom kopie pochodzą z 2. połowy XVIII w. i z okresu późniejszego. Obecnie wiadomo, że jest ich dwadzieścia (Сынкова [online]), jednakże prawie połowa z nich znajduje się w posiadaniu osób prywatnych i nie jest dostępna badaczom.

W typologii tatarskich zabytków tefsir jest zapisanym interlinearnie (tj. między rządками tekstu arabskiego) przekładem Koranu na język polski (ściśle: polszczyznę północnokresową). Według najnowszych ustaleń terminem bardziej zasadnym byłby *przekład podwierszowy* (tur. *satır altı*; ang. *infralinear*) (za: Jankowski [online]).

Nie zachował się niestety oryginał pierwszego przekładu Koranu na język słowiański. Tym samym trudne do ustalenia są zarówno czas jego powstania, jak też podstawa tłumaczenia. Przypuszcza się, że przekład ten powstał w 2. połowie XVI w., co potwierdzają analiza językowa zabytków oraz dane historyczne: tekst *Traktatu o Tatarach polskich* z 1558 r., napisany przez anonimowego pielgrzyma dla Rustema Paszy – zięcia sułtana tureckiego; praca osmańskiego historyka Ibrahima Peçevî; nominacje i wątki treściowe odnoszące się do reformacji; w XVI w. dostęp do bieżącej literatury religijnej dzięki pielgrzymkom, poselstwom i wyprawom handlowym Tatarów na Wschód. Jeśli natomiast chodzi o podstawę tłumaczenia, stawia się dwie hipotezy: 1. tłumaczono z oryginału

* Temat został opracowany w ramach międzynarodowego projektu „TEFSIR”, finansowanego ze środków grantu badawczego Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, moduł 1.2. nr 12 H 12 0041 81.

¹ Kitabistyka – subdyscyplina filologiczna, mająca związek z najbardziej typowym i charakterystycznym rodzajem piśmiennictwa, zwłaszcza religijnego, Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego, mianowicie z rękopiśmiennymi kitabami, choć odnosi się także do innych odmian rękopiśmiennych tekstów litewsko-polskich muzulmanów. Jej nazwa pochodzi od ar. *kitāb* ‘księga’; z rodzajnikiem określonym ‘Koran, Biblia’.

arabskiego (zgodnie z zasadą *sola scriptura*), posiłkując się przekładem na język turecki (Gadomski i Łapicz 2008–2009: 33–58; por. Drozd 1999: 49; Suter 2004: 9–10, 29–31, 126; Konopacki 2010: 138) – analogicznie powstawały pierwsze tłumaczenia Biblii na język polski, tj. sięgano do oryginału przy jednoczesnym odwoływaniu się do tłumaczeń na język czeski lub łaciński, 2. przekładano z tłumaczenia tureckiego. Według Henryka Jankowskiego ([online]) autorzy przekładu opierali się zarówno na oryginale arabskim, jak i na tłumaczeniu tureckim. Badacz ustalił, że fragmenty tureckiego przekładu, obecne w tefsirze z 1686 r. pochodzą z XIV w. Ponadto stwierdził, że kilka rękopisów przekładu Koranu zaczyna się od sury 18. lub na niej kończy. Według niego:

od sury 18 zaczyna się rękopis z Karszi (Боровков 1968: 12), rękopis tefsiru z Biblioteki Narodowej Akademii Nauk w Mińsku zawiera sury 2–18 w tłumaczeniu na język turecki, zaś pozostałe (19–114) – na polski (Таралка, Цитавец 2011: 24), jeden z trzech rękopisów przekładu omówionego przez Zajczkowskiego, wówczas przechowywany w zbiorach Uniwersytetu Warszawskiego, datowany na 1499 r., zawiera sury 1–18 (Jankowski [online], s. 6–7).

Zbadanie warstw tureckiej i słowiańskiej tych zabytków oraz ich analiza porównawcza z pewnością będą pomocne w ustaleniu hipotetycznej podstawy przekładu Koranu na język polski w formie muzułmańskiego tefsiru.

Przedmiotem refleksji badawczej jest analiza językowa tłumaczenia sur 1. i 110.–114. w najstarszych dostępnych badaczom kopiach tefsiru, tj. z 1686 r. (dalej: T1) i z 1723 r. (dalej: T2). Jej celem jest pokazanie wielowarstwowości genetycznej¹ tych zabytków.

W muzułmańskich tefsirach przenikają się warstwa słowiańska z warstwą orientálną (arabską, turecką – głównie osmańsko-turecką i perską).

Warstwę słowiańską tekstów stanowi polszczyzna północnokresowa. Można przytoczyć cały szereg przykładów na poparcie tej tezy.

W systemie wokalicznym:

1. oznaczanie samogłosek pochyłonych

¹ Termin za: Mika (2013: 131) – „stosunek tekstu, który w zachowanym do naszych czasów przekazie stanowi obiekt bezpośrednich badań filologicznych, do tekstu «pierwotnego», «oryginalnego», «praźródła». Jest to termin używany na gruncie historii języka polskiego w odniesieniu do zabytków staropolskich. W niniejszym artykule przedmiotem analizy są rękopiśmienne zabytki litewsko-polskich muzułmanów, które powstały prawdopodobnie w 2. połowie XVI w., a zatem – m.in. ze względu na chronologię – nie można ich wprost zaliczyć do zabytków staropolskich, jednakże można wskazać cały szereg cech łączących je ze średniowiecznym piśmiennictwem religijnym, w tym z literaturą biblijno-psalterzową. Należą do nich m.in. zróżnicowanie dialektalne, rękopiśmienność i anonimowość autorów, pomieszanie właściwości językowych archaicznych i nowatorskich, zaginiony autograf i dysponowanie zróżnicowanymi chronologicznie i geograficznie kopiami, obecność glos, włączenie w europejską tradycję przekładową, polilinizm – por. J. Kulwicka-Kamińska, w druku.

é – występowanie na miejscu *e* pochylonego *i* lub *y*, np. wewnątrz rdzeni różnych części mowy jako kontynuacja dawnego *e* długiego: *nijeden* (T1 s. 112, w. 3; T2 s. 112, w. 2), *tij* (T1 s. 111, w. 3 i T2 s. 111, w. 2), *nima* (T2 s. 112, w. 1), *niskōgō* (T1 s. 112, w. 3) i *niskogo* (T2 s. 112, w. 2); w grupie *er* ← *ir* ← **ř* lub **ř*, **yr* – archaiczna kontynuacja dawnych *ir*, *yr*, które w języku ogólnopolskim uległy do końca XVI w. obniżeniu w *er* lub sposób oddawania postaci *ér*: *źbirane* (T1 s. 111, w. 2);

ó – mieszanie *ó* z *o*, np. *mov*, *bog*, *moj* (T2 s. 112, w. 1), *bostve*, *rowni* (T2 s. 112, w. 2), *pžipadkov*, *šeptov* (T2 s. 113, w. 2), *zazzrošnikov* (T2 s. 113, w. 3), *zvodov* (T2 s. 114, w. 2), *ferejov* (T2 s. 114, w. 3);

2. podwyższenie artykulacji *o* ≥ *u*, np. *tuje* (T2 s. 1, w. 5);

3. wahania w brzmieniach samogłosek, np. *e-o* – por. *šoptōv* (T1 s. 113, w. 2), *provizerovi* (T2 s. 1, w. 3); *u-o* – por. *vekoisti* (T2 s. 112, w. 1); *ę-ɔ*, np. *venzane* (T1 s. 113, w. 2); *venzane* (T2 s. 113, w. 2); *pravzivenj* (T2 s. 1, w. 4);

4. samogłoski nosowe

a) zatrata nosowości w wygłosie wyrazu, np. *vime* (T1 s. 111, w. 1), *pōdžōge* (T1 s. 111, w. 3), *še* (T1 s. 112, w. 2), *pōd obrōne* (T1 s. 113, w. 1) oraz *v ime* (T2 s. 1, w. 1), *bendo* (T2 s. 110, w. 2), *χvalo naležito* (T2 s. 110, w. 3), *zginō*, *nepomogo* (T2 s. 111, w. 1), *žona*, *podžoga* (T2 s. 111, w. 2), *pod obrona* (T2 s. 113, w. 1), *čino* (T2 s. 113, w. 3), *še* (T2 s. 114, w. 1);

b) zatrata nosowości przed spółgłoską *v*, np. zanik nosowości *-ɔ* przed *-v* etymologicznym w imiesłowie uprzednim – por. *vžovši* (T2 s. 110, w. 2);

c) asynchronia nosowości w wygłosie wyrazu, np. *zginūj* (T1 s. 111, w. 2), *činōj* (T1 s. 113, w. 3), *drogonj pravzivenj drogonj ktūronj* (T2 s. 1, w. 5), *blendnimi* (T2 s. 1, w. 6);

d) realizacja asynchroniczna nosówek przed spółgłoskami (bez względu na ich jakość), np. *renze* (T1 s. 111, w. 2), *nōšōnc* (T1 s. 111, w. 3), *v venzane v venžili* (T1 s. 113, w. 2); *sondnego*, *žondam* (T2 s. 1, w. 4), *pžistenpovac bendō* (T2 s. 110, w. 2), *ūšōnz* (T2 s. 110, w. 2), *pžijmūjoncim* (T2 s. 110, w. 3), *rence* (T2 s. 111, w. 1), *nošōnc* (T2 s. 111, w. 2), *vvenzane v venzli* (T2 s. 113, w. 2);

5. redukcje samogłosek nieakcentowanych, np. *e* ≥ *a* (akanie) w wyrazach *žona*, *podžoga* (*opalimi* [...] *v ognū pek'elnim* [...] *žona jeho nošōnc podžoga*) (T2 s. 111, w. 2), *pod obrona* (T2 s. 113, w. 1).

W systemie konsonantycznym:

1. ubezdźwięcznianie, np. *rōspalōnegō* (T1 s. 111, w. 4), *lūckemu* (T2 s. 114, w. 1);

2. wahania *r-ž(ř)*, np. *χrešcijane* (T2 s. 1, margines, w. 26), *prabača* (T2 s. 1, margines, w. 23), ale *tržima* (T2 s. 1, margines, w. 16), *vjerže* (T2 s. 1, margines, w. 22), *gržešnikom*

(T2 s. 1, margines, w. 23), *χržešcijanom* (T2 s. 1, margines, w. 25)² – ostatnie przykłady potwierdzają, że w języku polskim na podłożu ruskim *ř* nie miało tendencji do zatrąty frykatywności jak w języku ogólnopolskim, ale rozkładało się na *rž* i *rš* (por. Kurzowa 1993: 105);

3. obecność wyrazu *sumienie* w nieuproszczonej postaci (w pierwotnym brzmieniu fonetycznym) – *sūmmenem* (T2 s. 1, margines, w. 17);

4. uproszczenia grup spółgłoskowych, np. *-zdr->-zrz-* w wyrazie *zazzrošnikov* (T2 s. 113, w. 3);

5. występowanie przymiotnika *miłosierny* z nieuproszczoną grupą spółgłoskową *rd: milōserdnegō* (T1 s. 111, w. 1), *milōserdnegō* (T2 s. 1, w. 1) (por. Kurzowa 1993: 112);

6. brak spółgłoski *j* w prefiksalnych formach czasowników, np. *pžize* (T2 s. 110, w. 1);

7. obecność spółgłoski *v* u zbiegu samogłosek wewnątrz wyrazu (*v* protetyczne), np. *vekūvistij* (T1 s. 112, w. 2);

8. występowanie charakterystycznej dla południowo-zachodnich gwar białoruskich grupy *n'j*, np. *stvurenje* (T1 s. 113, w. 1);

9. brak oznaczenia miękkości spółgłoski przed samogłoską (też cecha grafii – brak oznaczania miękkości spółgłoski przed samogłoską *T+A*, czyli brak wykładnika miękkości *-i-*)³, np. *vime* (T1 s. 111, w. 1), *milōserdnegō* (T1 s. 111, w. 1), *nex* (T1 s. 111, w. 2), *zgone* (T1 s. 111, w. 2), *nepōmōže* (T1 s. 111, w. 2), *žbirane* (T1 s. 111, w. 2), *w gnū* (T1 s. 111, w. 3), *pekelnim* (T1 s. 111, w. 3), *zōgna* (T1 s. 111, w. 4); *nex* (T2 s. 111, w. 1), *zgone* (T2 s. 111, w. 1), *nepomogo* (T2 s. 111, w. 1), *zebrane* (T2 s. 111, w. 2), *v ognū* (T2 s. 111, w. 2), *pekelnim* (T2 s. 111, w. 2), *nevasti* (T2 s. 111, w. 3), *z ognia* (T2 s. 111, w. 3);

10. asynchronia palatalności – por. *vjari* (T2 s. 1, margines, w. 15).

W słowotwórstwie:

1. obecność produktywnych w polszczyźnie ogólnej i północnokresowej XVI–XVIII w. formacji, np. odrzeczownikowe nomina agentis z sufiksem *-nik* typu *pōmōcnik* (T1 s. 112, w. 2), *zazdrōšnik* (T1 s. 113, w. 2); *pomocnik* (T2 s. 112, w. 1), *miłōšnik* (T2 s. 1, w. 5), *zazzrošnik* (T2 s. 113, w. 3); odczasownikowe abstrakcyjne nomina actionis z formantami *-enie*, *-anie*: *znūšćene* (T1 s. 114, w. 3 i T2 s. 114, w. 3), *žbirane* (T1 s. 111, w. 2), *zebrane* (T2 s. 111, w. 2); odrzeczownikowe nomina attributiva z sufiksem *-ski*: *babskij* (T1 i T2 s. 113, w. 2);

² W zabytku z 1686 r. *ř* jest zapisywane jako *r*, np. *stvurenje*, *pripadkōv* (T1 s. 113, w. 1), *preklenstvem* (T1 s. 113, w. 4), a w ostatnich surach tefsiru z Olity, dopisanych 113 lat później (o czym dowiadujemy się z marginesowej głosy) odzwierciedlono już zrównanie w wymowie *ř* z *ž*, np. *stvožena* (T2 s. 113, w. 2), *pžeto*, *pžistenpovac* (T2 s. 110, w. 2), *pžijmūjoncim* (T2 s. 110, w. 3).

³ Ze względu na wysoką frekwencję przykładów przytoczono tylko kilka wybranych form z obydwu zabytków.

2. występowanie przymiotników dzierżawczych z sufiksem *-owy*, np. *lehebōve* (T1 s. 111, w. 2), *lehebovī* (T2 s. 111, w. 1);

3. superlatiwus przymiotników w wariancie starszym, poświadczony w polszczyźnie północnokresowej od XVI do 2. połowy XVII w., np. *nalepša* (T2 s. 1, w. 3);

4. brak prefiksu, np. *padne* (T2 s. 113, w. 2).

We fleksji:

1. obecność w bierniku lp. rzeczowników żeńskich twar-dotematowych końcówki *-o*, ponadto występowanie w bierniku lp. rzeczowników żeńskich na *-a* regionalnej tendencji do zrównania z mianownikiem lp. – podłoże tego zjawiska jest fonetyczne (tzw. akanie). W analizowanych tekstach można zatem spotkać formy: *žona*, *podžoga* (T2 s. 111, w. 2), *obrona* (T2 s. 113, w. 1)⁴;

2. w dopełniaczu l.mn. przybieranie przez rzeczowniki miękkotematowe rodzaju żeńskiego końcówki *-ej*, np. *nicej* (T2 s. 113, w. 2);

3. występowanie w miejscowniku lp. końcówki *-i* jako przykład wpływu odmiany miękkotematowej na twar-dotematową, np. *v [...] persōni* (T1 s. 112, w. 3);

4. występowanie w dopełniaczu l. mn. rzeczowników wszystkich rodzajów końcówki *-ej* (obecna w gwarach ukraińskich i białoruskich, a okresowo od XVI do końca XVII w. w języku polskim na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego), np. *lūzej* (T2 s. 112, w. 2);

5. w dopełniaczu lp. wahania końcówek *-a// -u* w rzeczownikach nieżywotnych, np. *švātū* (T2 s. 1, w. 3)⁵;

6. w dopełniaczu lp. rzeczowników rodzaju nijakiego nieuzasadniona systemowo końcówka *-e*, np. *tegō stvurenje* (T1 s. 113, w. 1)⁶;

7. wahania wygłosowego *-i// -y* oraz *-ij// -yj* w przymiotnikach, co może nawiązywać do brus. gwar brzesko-pińskich, ale jest też obecne w gwarach wileńskich oraz charakterystyczne dla polszczyzny północnokresowej, np. w T1 *jedinij* (s. 112, w. 2), *vekūvistij* (s. 112, w. 2), *rōvnij* (s. 112, w. 3), *pōdōbnij* (s. 112, w. 3), *ktūrij* (s. 114, w. 3), a w T2 *rovni* (s. 112, w. 2), *vekoisti* (s. 112, w. 1), *podobni* (s. 112, w. 2);

8. oboczności tematów – mieszanie tematów twardych z miękkimi w przymiotnikach na *-ny// -ni* oraz *-cy// -ci*, np. *pekelni* (T1 s. 111, w. 3 i T2 s. 111, w. 2), *podobni* (T2 s. 112, w. 2), *pžijmūjonci* (T2 s. 110, w. 3), *blendni*, *zvezoni* (T2 s. 1, w. 6);

⁴ Odpowiednie konteksty por. s. 391

⁵ Możliwe jest również odczytanie *švajtū, chociaż po ja' nie ma znaku wokalizacyjnego oznaczającego następstwo spółgłoskowe.

⁶ Według Łapicza (1986: 157) może być to skutek zaburzeń w funkcjonowaniu fonemów *a* i *e*, związanych z nałożeniem się na system słowiański systemów arabskiego i tureckiego.

9. formy odmiany prostej przymiotnika – por. *rence abū lehebovī* (T2 s. 111, w. 1);
10. imiesłów czasu teraźniejszego czynny na *-qč* w funkcji przydawki rzeczownika, np. *žōna nōšōnc* (T1 s. 111, w. 3 i T2 s. 111, w. 2).

W składni:

1. narzędnik w funkcji dopełnienia, np. *šetana preklenstvem ūbitegō* (T1 s. 113, w. 4);
2. narzędnik w orzeczniku przymiotnym, np. (być) *blendnimi i zvezonimi* (T2 s. 1, w. 6), *kajeta pžijmūjoncim* (T2 s. 110, w. 3).

Z osobliwości leksykalnych można wskazać:

1. *babski* – ‘właściwy starej kobiecie’; ‘należący do baby, pochodzący od baby, właściwy babie, babi’; ‘niepoważny, niewiarygodny, niemądry, głupi’ (SXVI I, 259 z niską frekwencją 2 razy – *Mącz* i *KrowObr*⁷; *SStp* i *Cn* nie notują);

2. *kajeta* – forma białoruska; w SXVI (X, 22) notowany jest czasownik *kajać się* ‘żałować czegoś (przeważnie popełnionych grzechów), wyrażać żal, okazywać skruchę’; ‘litować się, okazywać miłosierdzie, żałować kogoś’ oraz rzeczownik *kajanie* ‘wyrażanie żalu, skruchy’. Słownik Srezniewskiego (1989: I, 1202) notuje formy *каятми* ‘порицать’; ‘исповедывать’ oraz *каянiшэ* ‘μετάνοια’ i *каятися* ‘poenitere’;

3. *kolega* – ‘towarzysz w jakiejkolwiek dziedzinie życia’; ‘współpanujący z kimś, piastujący równorzędne stanowisko, reprezentant tych samych przekonań’; jest to wyraz notowany w SXVI (X, 471) o niskim stopniu frekwencji (14 użyc) z egzemplifikacją w tekstach o charakterze świeckim, np. *OrzRozm*, *StryjKron*, *NiemObr*, *SarnStat*;

4. *łaskawiec* – wyraz po raz pierwszy zanotowany w XVI w. (por. SXVI XII, 513) w znaczeniu ‘dobroczynca, opiekun, ten, który okazuje względy niższemu od siebie’ (*FalZioł*, *Mącz* – łącznie 4 razy), następnie w *SL* (II, 596 – egzemplifikacja z XVIII w.);

5. zaimek *nikto* – ‘nikt’; według *SL* postać archaiczna, dokumentowana w XVI w. (Budny, Wujek). W tefsirach jest obecna w przypadkach zależnych, np. *nikōgō* (T1 s. 112, w. 2), *niskōgō* (T1 s. 112, w. 3); *niskogo* (T2 s. 112, w. 2). Wyraz jest notowany w Słowniku Srezniewskiego (1989: II, 451) w znaczeniu ‘nikt’ z uwagą: *при косвенныхъ надежахъ предлоги ставятся послъ ни*. Zofia Kurzowa (1993: 187) podaje także formę *nico*, poświadczoną licznie w staropolszczyźnie, a później w gwarach Małopolski, północno-wschodnich gwarach mazowieckich oraz kaszubskich. Współcześnie jest uznawana za archaizm małopolski oraz peryferyczny;

6. *opalić* – SXVI (XXI, 457) notuje 13 użyc tego wyrazu w znaczeniach: 1. ‘zniszczyć ogniem; wypalić coś wokół czegoś’; 2. ‘przy piec, sparzyć’; 3. ‘nadpalić, osmalić coś

⁷ Odsyłacze wskazujące na egzemplifikację pochodzącą ze słowników języka polskiego zostały podane zgodnie przyjętymi w tych słownikach skrótami źródeł.

po wierzchu; 4. ‘przyczernić, osmolić’ oraz podaje czasownik *opalać* (5 użyć) ‘poddawać działaniu płomieni coś albo powierzchnię czegoś w celu nadpalenia lub spalenia tego, co się na niej znajduje’. Wyraz jest obecny w *SL* (XVI–XVIII w.);

7. *osłaniać* – ‘zakrywać czymś, chronić przed czymś’ (*SStp* V, 653); w XVI w. ‘zasłonić się’, od XVII w. ‘okryć, zakryć czymś, zabezpieczyć, uczynić niewidocznym’, ‘obronić, zwłaszcza w walce’ (*Boryś* 399);

8. *podżoga* – wyraz notowany po raz pierwszy w XVI w. (por. *SXVI* XXVI, 129) z niską frekwencją (5 razy) ‘zachęta, pobudka, podnieta’ a. ‘zachęta, pobudka do złego’ (ModrzBaz, GórnDworz, KlonFlis, KlonWor). Egzemplifikacja w *SL* pochodzi z okresu XVII–XVIII w.;

9. *polecać (się)* – stp. ‘dać pod opiekę, powierzyć’, ‘dać, podarować, przydzielić’ (*Boryś* 459);

10. *prowizor* – po raz pierwszy notowany w XVI w. (por. *SXVI* XXX, 475–476) 1. ‘urzędnik zajmujący się aprowizacją wojska; 2. ‘ten, kto sprawuje pieczę nad czymś, zawiaduje czymś; zarządca, nadzorca, administrator’ z niską frekwencją (23 użycia);

11. *przypadek* – stp. ‘zdarzenie niespodziewane, zbieg okoliczności, traf’ (*Boryś* 498);

12. *syrowy* – ‘surowy’ (ukr. *сировий*, brus. *сыры*, ros. *сырой*) – wyraz notowany w *Słowniku regionalizmów* Kurzowej (1993: 434) jako wywodzący się z terenów wschodnich: okolic Suwałk, Augustowa, Bielska Podlaskiego, Białegostoku, Białej Podlaskiej, Siedlec, Radzyna Podlaskiego, Hrubieszowa oraz Prus Wschodnich w okolicach Olsztyna, Reszla i Pisz;

13. *zebranie* – stp. ‘to co zebrano, zgromadzono’; w *SL* (VI, 1004) jest notowany czasownik *zebrać*;

14. *znuszczać, znuszczenie* – według Czesława Łapicza zniekształcona (również w wyniku polonizacji) forma, pozostająca w związku etymologiczno-semantycznym z ros. *наущать* ‘poduszczać, podmawiać, podjudzać’;

15. *żądać* – ‘tęskliwie wyglądać czego’, ‘prosić osobliwie z naleganiem, usilnie’, ‘potrzebować czego, mieć potrzebę czego’ (*SL* VI, 735–736).

Przy identyfikacji cech polszczyzny północnokresowej należy mieć na uwadze, że w dużej mierze odzwierciedla je grafia zabytku. Pisownia jest bowiem ważną cechą języka, gdyż wiele mówi o wymowie i/lub konwencji pisarskiej, jakiej hołdował pisarz czy autor. W analizowanych tekstach przenikają się zatem wymowa i zapis. Cechy graficzno-ortograficzne pozwalają także na ustalenie chronologii zabytku. Istotne są więc poprawna transliteracja oraz transkrypcja tekstu. W niniejszym artykule przyjęto system transliteracji Cz. Łapicza, zawarty w publikacjach *Kitab Tatarów litewsko-polskich* (*Paleografia. Grafia. Język*) i *Klucz do rajy. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII w.*

Zwrócono uwagę na kluczowe problemy w zapisie, czyli na realizację graficzną fonemów samogłoskowych, w tym nosówek; oznaczanie spółgłosek miękkich i trójszeregu ze wskazaniem problemu wielofunkcyjności liter. Dostrzeżono przy tym wpływ tradycji graficznej innych języków, których alfabety są oparte na alfabecie arabskim. Do cech charakterystycznych analizowanych tekstów należą zatem m.in.: występowanie w tefsirach z 1686 r. i z 1723 r. rzadko spotykanego w zabytkach tatarskich sposobu oznaczania fonemu *a* w nagłosie za pomocą *alifu z fathą* (por. Łapicz 1986: 107), np. *abū* (T1 s. 111, w. 2), a także za pomocą *alifu z maddą*, np. *āni* (T1 s. 112, w. 3), *ājet'ov* (T2 s. 1, w. 1), co może stanowić wpływ alfabetu perskiego (analogiczną funkcję spełnia ten grafem w zabytkach turkojęzycznych z XIII–XIV w. – za: Łapicz 1986: 107); nieodróżnianie w zapisie głosek *o* oraz *u* i odzwierciedlanie ich za pomocą jednakowego znaku – *dammy* lub *wawu z dammą* (tylko w jednostkowych przypadkach wprowadza się *waw z fathą* na oznaczenie *o*) w kopii z 1686 r. i w 1. surze zabytku z 1723 r., co stanowi wpływ grafii tureckiej, natomiast zróżnicowanie zapisu tych fonemów za pomocą *wawu z dammą* i *wawu z fathą* w ostatnich surach tefsiru z Olity, które zostały dopisane 113 lat później potwierdza, iż istnieje związek między czasem powstania zabytku a sposobem zapisu głoski *o*; brak odrębnych grafemów dla samogłosek nosowych – w śródgłosie są rozszczerzone na grupy *on* lub *en* (niezależnie od jakości następującej po nich spółgłoski) za wyjątkiem pozycji przed *l* (*l*) oraz w wygłosie, gdzie zachowują swoją wartość ustną (por. przykłady ilustrujące cechy polszczyzny północnokresowej, albowiem ich zapis jest ściśle związany z wymową); zapis etymologicznego *r* w najstarszym z tekstów jako *r*, w pierwszej surze zabytku z 1725 r. zarówno jako *r*, jak też jako połączenie *rż*, a w surach dopisanych w 1836 r. jako *ż*, co w łańcuchu kopii pokazuje chronologię procesu artykulacyjnego utożsamienia fonemu *r* z fonemem *ż*, np. *stvurenje, pripadkōv* (T1 s. 113, w. 1), *χrescijane* (T2 s. 1, margines, w. 26) i *χrześcijanom* (T2 s. 1, margines, w. 25), ale *pżeto, pżistenpovac* (T2 s. 110, w. 2); realizacja miękkiego fonemu *s* poprzez użycie liter *tā* lub *sīn* – por. zróżnicowany zapis *śe* i *še* w obrębie jednego wersetu (T1 s. 112, w. 2), analogicznie jest w tefsirze z 1723 r. i w później dopisanym fragmencie – por. *švātū* (s. 1, w. 3) i *śe* (s. 1, w. 3) czy *proś* (s. 110, w. 3) i *ūsonz* (s. 110, w. 2), co może być uwarunkowane tradycją pisma turkojęzycznego (Łapicz 1986: 140); zapis twardej głoski *z* literą oznaczającą *ż*, np. *żbirane* (T1 s. 111, w. 2), co można objaśnić odzwierciedleniem w piśmie kresowej dystrybucji fonemów *ż* i *z*, a także wpływem tradycji graficznej zabytków turkojęzycznych (Łapicz 1986: 148); występowanie z wysoką frekwencją litery *dād* na oznaczenie fonemu *z* w tekście z 1686 r., natomiast w zabytku z 1723 r. litery *zā'* jako graficznego odpowiednika *z* (na uwagę zasługuje stopniowe wypieranie litery *dād* przez *zā'*, która dominuje już w tefsirze z 1723 r. i w dopisanych w 1836 r. ostatnich surach zabytku); używanie na oznaczenie fonemu *t* zarówno liter *tā*, jak też *tā*, przy czym *tā* występuje zwłaszcza w wyrazach obcych, np. *ājet'ov* (T2 s. 1, w. 1) – mało precyzyjne zróżnicowanie

tych liter może mieć związek z tradycją grafii starotureckiej (Łapicz 1986: 143), ponadto w tefsirze z 1686 r. jest obecna litera *tā*, oznaczająca etymologiczne *t'* w wyrazie *jest'* (s. 112, w. 2); stosowanie w surze pierwszej tefsiru z 1723 r. dla oznaczenia fonemu χ (ch) liter *hā* i *hā*, w związku z tym ten sam wyraz *chwata* jest odmiennie zapisywany w obrębie jednej sury (por. *T2* s. 1, w. 1 i 3) – może być to wpływ piśmiennictwa tureckiego, w którym obie litery funkcjonalnie się utożsamiały (Łapicz 1986: 128); oznaczanie w surze pierwszej tefsiru z 1723 r. w wygłosie głoski *j* za pomocą litery ζ *jā* i jej wariantu graficznego ζ – por. *bożej* (*T2* s. 1, margines, w. 4–5), *muśulmanskiej* (*T2* s. 1, margines, w. 13) i *prawzivej* (*T2* s. 1, margines, w. 18) – takie użycie dokumentują turkojęzyczne zabytki z XIV w. (Łapicz 1986: 133), etc.

Ustalono przy tym, że użycie odmiennych liter do zapisu tych samych głosek może stanowić wpływ grafii tureckiej i perskiej czy też specyfiki alfabetu arabskiego lub być spowodowane realizacją zasady fonetycznej, stosowanej w grafii zabytków.

Trudności w odzwierciedleniu w zapisie słowiańskiego systemu fonologicznego implikowały modyfikację alfabetu arabskiego poprzez m.in. użycie znaków wokalizacyjnych: *fathy*, *kasry*, *dammy* do zapisu fonemów samogłoskowych, wprowadzanie znaków diakrytycznych, dodawanie liter z innych alfabetów, np. z tureckiego czy z perskiego – por. پ na oznaczenie [p], چ na oznaczenie [č], ژ na oznaczenie [ž], ك na oznaczenie [h] czy گ do zapisu [g] oraz tworzenie nowych grafemów, np. ڤ [ʒ] czy ص [c], także niespotykanego do tej pory w piśmiennictwie muzułmańskim grafemu šād z kropką u dołu w tefsirze z 1686 r., np. *i samše* (s. 112, w. 2), *niskōgō* (s. 112, w. 3).

Na mieszanie się w analizowanych zabytkach cech archaicznych i innowacji językowych wskazuje m.in. egzemplifikacja cech polszczyzny północnokresowej. Najdawniejsze cechy występują równoległe z formami nowszymi, co świadczy o uwspółcześnianiu zabytków przez kolejne pokolenia kopistów. Już na podstawie analizowanych fragmentów tefsirów można uznać, że ich podstawą były inne kopie, o czym świadczą m.in. cechy językowe fonetyczno-fonologiczne, np. większe wpływy języków wschodniosłowiańskich w *T2* niż w *T1* czy też różnice na poziomie ekwiwalencji, np. w *T2* w porównaniu z *T1* brak form: *na šiji* (s. 111, w. 2), *ōslanamše* (s. 112, w. 1), *persōni* (s. 112, w. 2), dodano natomiast ekwiwalenty: *lina* (s. 112, w. 3), *nešpi* (s. 112, w. 1). W tefsirze z 1686 r. użyto liczby pojedynczej – por. *nepōmōže mū v tim skarb jegō i žbirane jegō* (s. 111, w. 2), podczas gdy w *T2* i późniejszych drukowanych tłumaczeniach Koranu na język polski występuje liczba mnoga. Ponadto, w analizowanym fragmencie rękopisu *T1* nie odnotowano akania. Ważne jest tu stwierdzenie I. Grek-Pabisowej, że „w zapisach z wieku XVI brak jeszcze poświadczeń wymowy akającej” (1997: 35).

Analizowane zabytki są tekstami rękopiśmiennymi. W większości wypadków trudno ustalić ich autorów. Jednakże tekst z 1686 r. jest pod tym względem wyjątkowy, albowiem zostało podane nazwisko pisarza, mianowicie imama mińskiego Urjasza syna

Ismaila. Anonimowość autorów była m.in. motywowana przekazem rękopiśmiennym. Wiedzy na ten temat mogą dostarczyć jedynie przesłanki społeczne i historycznojęzykowe. Wiadomo bowiem, iż były osoby wykształcone na Wschodzie oraz przybywający z Krymu i z Turcji imamowie (muzułmańscy przywódcy religijni) i chodźowie (tytuł grzeźnościowy stosowany dawniej w kulturze muzułmańskiej: nauczyciele, duchowni, znawcy Koranu i praw islamu). Inaczej przedstawiała się rzecz z kopistami, albowiem przepisujący księgi czasem informowali o imieniu i nazwisku przepisującego, a nawet zamawiającego księgi, jak również o miejscu i dacie sporządzenia kopii. Kopistami byli zazwyczaj mułlowie (nauczyciele, interpretatorzy praw religijnych i doktryn islamu), muezzini (wzywający wiernych do modlitwy) i znachorzy, a także „ludzie starsi, traktujący swą pracę jako jeden z pobożnych uczynków” (Borawski i Dubiński 1986: 250). Z taką sytuacją mamy do czynienia w T2, w którym są zapisane imiona i nazwiska kopistów oraz osób wprowadzających zmiany. Z kolofonów (informacji zapisanych zwykle na końcu rękopisu, a dotyczących m.in. daty i miejsca sporządzenia tekstu, danych kopisty, okoliczności powstania księgi itp.) dowiadujemy się, że „1723 roku pisany ten święty Tefsir przez syna Mustafy Jzmaela Jabłońskiego”; „Od narodzenia Jsi Proroka 1723. roku Napisany ten Sty Tiefsyr, a Poprawiony przez Jbrahima Januszewskiego Jmama Winksznupskiego 1836. roku Dnia 12/24 Sierpnia czyli augusta w Winksznupiach” oraz „temu Lat 113 od napisania poprawiony”.

W analizowanych surach tefsiru z 1723 roku są obecne glosy zewnątrz- i wewnątrztekstowe. Do glos zewnątrztekstowych należą: dopiski systematyzujące, dotyczące numeracji części Koranu – por. *30.ta Sufra*; dopiski uzupełniające, np. teksty modlitw do odmawiania przed lub po czytaniu Koranu – por. *potim pej zedake* czy też objaśniające poszczególne wersety sury pierwszej – por. krótki fragment o charakterze egzegetycznym: *znači švāt jedenj drūgi raz znači všistk'ix švātev i okrengev v bożej moci zostajonciχ* (s. 1, margines, w. 2–5), a także kronikarsko-rodzinne. Glosy wewnątrztekstowe dotyczą koranicznych treści, np. objaśnienie dla ar. حبل *ḥabl* (1. ‘sznur, lina, powróż; 2. ‘sznurek; nić’ (Danecki i Kozłowska 1996: 277)) *lina lancūχ*, podczas gdy w tefsirze z 1686 r. jest tylko odpowiednik *lancūχ*. Może być to zatem przykład późniejszej ingerencji kopisty.

Glosy wewnątrztekstowe wiążą się również z warsztatem tłumacza. W analizowanych surach widoczne jest sięganie tłumacza do wcześniej wypracowanych metod przekładu ksiąg sakralnych na języki narodowe, począwszy od wyboru typu przekładu poprzez konkretne rozwiązania translatorskie, a skończywszy na adaptacji staropolskiej leksyki, zwłaszcza religijnej, do pojęć i terminologii islamu⁸.

Analizowane sury pod względem typu przekładu są heterogeniczne – zawierają elementy przekładu dosłownego, takie chociażby, jak: układ interlinearny, wierność

⁸ Problematykę przekładu muzułmańskich ksiąg religijnych omówiono w monografii Joanny Kulwickiej-Kamińskiej (2013).

morfologiczna i syntaktyczna wobec oryginału, w tym szyk postpozycyjny – *bōg jedinij jest'* (T1 s. 112, w. 2), *lancuχ z ōgna rōspalōnegō* (T1 s. 111, w. 4), obecność konstrukcji właściwych językom tekstów źródłowych, np. w ar. *mašdaru* absolutnego (tj. dopełnienia absolutnego – rzeczownik w bierniku określający czasownik w formie osobowej jest z nim związany etymologicznie lub znaczeniowo. Formalnym ekwiwalentem tej konstrukcji w języku polskim jest okolicznik sposobu, składający się z rzeczownika odczasownikowego w narzędniku z dodatkiem przydawki) – por. *χval χvalo* (T2 s. 110, w. 3). Z wykładników przekładu swobodnego można wskazać:

1. uzupełnianie tekstu tłumaczonego dopowiedzeniami i szczegółami ułatwiającymi zrozumienie sensu (w tym tendencje uniwerbalizacyjne i amplifikacyjne) przez: wyraźniejsze niż w oryginale określenie podmiotu lub dopełnienia, np. *skarβ jegō i źbirane jegō* (T1 s. 111, w. 2; także T2 s. 111, w. 2); *na šiji tij nevāsti* (T1 s. 111, w. 4; ekwiwalent *niewiasta* jest obecny także w tym kontekście w T2); *v venzane v venžili nici surōviχ* (T1 s. 113, w. 2) – por. T2 *vvenzane v venžli nicej siroviχ* (s. 113, w. 2); *odpūščene vin svojix* (T2 s. 110, w. 3); *nalepša χvala* (T2 s. 1, w. 3) czy przez wprowadzenie szerszego kontekstu, np. *ōslanamše ten bōg jedinij jest' nema kōlegi i pōmōcnika bōg mōj nepije neje vekūvistij* (T1 s. 112, w. 2) – por. T2 *ten bog jedet' jest nima kolegi ani pomocnika bog mojej nepije nije nešpi vekoisti* (s. 112, w. 1); *nejest'mu v jegō persōni bōstve rōvnij nijeden zlūzi āni pōdōbnij* (T1 s. 112, w. 3) – por. T2 *nejest mū v jeho bostve rōvni nijeden zlūzej ani podobni* (s. 112, w. 2); *pripadkōv nōcniχ gdi slōnce zajze i zmrōk* (T1 s. 113, w. 1–2) – por. T2 *připadkov nocniχ gdi slonco zajze i zmrok padne* (s. 113, w. 2); *kedi pžize pomoc boža i otvožiš ke'be vžovši mekke i obačis lūze* (T2 s. 110, w. 1–2); *pžeto ūšonχ i χval* (T2 s. 110, w. 2–3); *tobe slūže i klanamše* (T2 s. 1, w. 4); *daj i nam tak* (T2 s. 1, w. 6); wprowadzanie do zdań z podmiotem domyślnym odpowiedniego rzeczownika w funkcji podmiotu, np. *mōv ja mχmmd* (np. T1 s. 112, w. 2; także T2 s. 112, w. 1);

2. dodawanie przymiotników i przysłówek wartościujących w celu uwydatniania cech pozytywnych i negatywnych – por. *nalepša χvala* (T2 s. 1, w. 3), a także przyjęte rozwiązania translatorskie (w tym charakterystyczne dla translacji okresu średniowiecza i renesansu):

3. wprowadzanie zapowiedzi treści rozdziałów (informowanie, czego dany rozdział będzie dotyczył i z ilu wersetów się składa), co łączy te tłumaczenia z dawniejszą tradycją przekładową – por. *rōžzal ō χvale kšengi sedm ājet'ōv* (T2 s. 1, w. 1);

4. sięganie do słownictwa i frazeologii potocznej, np. **kōlega* (T1 s. 112, w. 2 i T2 s. 112, w. 1), egzegeza ar. wyrazu *صمد samad* (1. 'niezależny'; 2. 'wieczny, stały, trwałe, trwający wiecznie' (Danecki i Kozłowska 1996: 481)): *nepije nije nešpi* (T2 s. 112, w. 1 – por. T1 s. 112, w. 2), *pžeto ūšonχ* (T2 s. 110, w. 2);

5. nierozróżnianie w przekładzie znaczenia leksemów *jeden, jedyny*, np. ar. احد *ahad* ‘jeden’ (Danecki, Kozłowska 1996: 36) jest w *T1* tłumaczone jako *jedinij* (s. 112, w. 2), natomiast w tym samym kontekście w *T2* jako *jeden* (s. 112, w. 1);

6. wyrażanie, obecnego w oryginale arabskim, trybu optatywnego za pomocą konstrukcji z partykułą *niech, niechaj* – por. *neḡ zgiṇo rence abū lehebovī i neḡ zgiṇe i sam* (*T2* s. 111, w. 1);

7. realizacja konstrukcji składniowej *status constructus* (rzeczownik z przydawką dopełniaczową) według modelu R[Pp] (jako rzeczownika z przydawką przymiotną) – **pan nebeskij* (np. *T1* s. 113, w. 1 – por. *T2* s. 113, w. 1); **pan lūzk’ij* (*T1* s. 114, w. 2 – por. *T2* s. 114, w. 1); **krūl lūzk’ij* (*T1* s. 114, w. 2 – por. *T2* s. 114, w. 2); **bōg lūzk’ij* (*T1* s. 114, w. 2 – por. *T2* s. 114, w. 2); **zvud šetansk’ij* (*T1* s. 114, w. 3 – por. *T2* s. 114, w. 2); **serce lūzk’e* (*T1* s. 114, w. 3 – por. *T2* s. 114, w. 3); **vara boża* (*T2* s. 110, w. 2); **den sondnij* (*T2* s. 1, w. 4); **pomoc boża* (*T2* s. 110, w. 1);

8. eliminowanie lub oddawanie spójnika *wa*, który na gruncie klasycznego języka arabskiego pełni funkcję zbliżoną do przecinka w języku polskim, spójnikiem *i*, co było zgodne z polską składnią (użycie na początku zdania jako wskaźnika kontynuacji – por. stpol. literaturę religijną XV i XVI w. oraz przekłady biblijne; zob. Drozd 1999: 164; Bieńkowska 1992: 146–147), a partykuły wzmacniającej *inna* przez *pewnie* (stpol. ‘niewątpliwie, na pewno, bez wątpienia’), występujące zawsze na początku zdania (arabizm składniowy, ale też analogia do polskiego wzorca frazeologicznego – nastąpiło więc nałożenie orientalnego wzorca translatorskiego na staropolski frazeologizm), np. *pevne go najzeš* (*T2* s. 110, w. 3). Według Andrzeja Drozda źródłem przysłówkowego tłumaczenia partykuły *inna* – która, w przeciwieństwie do jej tatarskiego ekwiwalentu *pewnie*, nie stanowi w języku arabskim samodzielnej jednostki znaczeniowej – jest wzorzec turecki (Drozd 1999: 166–167).

Ze względu na pełną świadomość nieprzekładalności specjalistycznej terminologii muzułmańskiej na języki słowiańskie translatorzy Koranu pozostawiali w tekście tłumaczenia oryginalne terminy istotne z punktu widzenia doktryny oraz właściwe tylko religii muzułmańskiej, a zwłaszcza nazwy własne – por. *ferej, ké’be, mekké, ājeť*.

Immanentną cechą tatarskich tłumaczeń jest także adaptacja staropolskiej leksyki, zwłaszcza religijnej, do pojęć i terminologii islamu – por. **pan nebeskij* (np. *T1* s. 113, w. 1 – por. *T2* s. 113, w. 1); **vara boża* (*T2* s. 110, w. 2); *odpūšcēne vin* (*T2* s. 110, w. 3); **den sondnij* (*T2* s. 1, w. 4) etc.

Analizowane fragmenty przekładu potwierdzają postawioną przez znawców problematyki islamistycznej tezę, że zawarte w tefsirach tłumaczenie Koranu jest bardzo dobre, w duchu najlepszych komentatorów muzułmańskich (Łapicz 2008–2009: 270; Suter 2004: 7).

Ową adekwatność przekładu można pokazać chociażby na wybranych przykładach ekwiwalencji leksykalno-semantycznej, np. *być błędnym* – 1. ‘błąkający się, zabłąkany, błądzący’, też w odniesieniu do spraw wiary; 2. ‘mylny, mylący, niewłaściwy, wprowadzający w błąd’; 3. ‘fałszywy, złudny’; 4. ‘grzeszny, zły’ (za: *SXVI* II, 215–217; notują także *SStp* i *SL XVI–XVIII*); *miłośnik* – w *SSTCh* (92) to 1. ‘ulubieniec, wybraniec’ a. ‘wybrany przez Boga’ a. ‘o archaniołach’, b. ‘w relacji człowieka do Boga’; 2. ‘o Bogu: kochający’. Szerzej wyraz ten charakteryzuje *SXVI* (XIV, 237–240), por. 1. ‘pragnący, by komuś było dobrze, przyjaciel, ten, który kocha; wielbiciel’ a. ‘człowiek miłosierny’ a. ‘o Bogu: troszczący się o ludzi, dbający o ich dobro’; 2. ‘wyznawca, czciciel Boga’; 3. ‘ten, którego się kocha, umiłowany, wybrany’ a. ‘faworyt, ulubieniec’, b. ‘umiłowany, wybrany przez Boga; tu o apostołach, patriarchach, świętych’ (także w kontekście proroków, np. *RejPos* 309v *gdyż thu słyszę o tych świętych Prorokach á o tych miłośnikach Páńskich*); *persona* – ‘jedna z trzech osób Trójcy Świętej’; ‘figura biblijna’; ‘postać, kształt, wygląd zewnętrzny, forma – tu też postać, w jakiej ukazuje się bóstwo’ (*SXVI* XXIII, 391–396) i współwystępujący z nim synonim *bóstwo*; *lina* – ‘gruby i mocny sznur’ (*SXVI* XII, s. 252 z niską frekwencją 19 użyć; notuje *SStp* i *Cn*) – odpowiednik współwystępujący z ekwiwalentem *łańcuch* (*SXVI* XII, 467–470 – wysoka frekwencja) ‘zespół połączonych ze sobą ogniwi, przeważnie metalowych’ a. ‘więzy, kajdany; łańcuch jako narzędzie karni’, ale też ‘ozdoba z kosztownego kruszcu, przeważnie ze złota’, semantycznie korespondującym z koranicznym obrazem napiętnowania żony Abu Lahaba poprzez zawieszenie na jej szyi łańcucha z rozpalonego ognia – por. *łańcuχ z ōgna rōspalōnēgō* (*TI* s. 111, w. 4) i inne, np. omówione już leksemy *łaskawiec*, *podżoga*, *prowizor*.

Analiza językowa nawet krótkich fragmentów tefsirowego tekstu potwierdza jego wielowarstwowość genetyczną, a tym samym konieczność jej uwzględniania w badaniach historycznojęzykowych zarówno sławistycznych, jak i orientalistycznych.

Źródła

- Kitab*, rękopis 1686 r., przechowywany w Centralnej Bibliotece Białoruskiej Akademii Nauk [sygn.: П16–18 / Cp2 (nr invent. P214)].
Tefsir z Olity, rękopis z 1723 r. [zbiory prywatne].
Tefsir londyński, rękopis z 1725 r., przechowywany w Białoruskiej Bibliotece im. F. Skoryny w Londynie [bez sygnatury].

Bibliografia

- BORAWSKI, P. i A. DUBIŃSKI, 1986, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa: Iskry.

- DANECKI, J. i J. KOZŁOWSKA, 1996, *Słownik arabsko-polski*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- DROZD, A., 1999, *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku. Zagadnienia gramatyczne na materiale chutb świątecznych*, Warszawa: Dialog.
- GADOMSKI, A. i Cz. ŁAPICZ, 2008–2009, Teolingwistyka: historia, stan współczesny, perspektywy..., w: A. Gadomski i Cz. Łapicz (red.), *Chrestomatia teolingwistyki*, Symferopol: Universum Symferopol, s. 33–58.
- GREK-PABISOWA, I. i I. Maryniakowa, 1997, Język polski na Kresach północno-wschodnich dawniej i dziś, w: I. Grek-Pabisowa (red.), *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach Wschodnich*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, s. 27–109.
- JANKOWSKI, H., [online], Cechy graficzne i językowe tekstów turekjskich w zapisie kopistów polsko-tatarskich, w: http://www.tefsir.umk.pl/pliki/cechy_graficzne_i_jzykowe_text_w_turekjskich_w_zapisie_kopist_w.pdf [dostęp: 20.10.2013].
- JANKOWSKI, H. i Cz. ŁAPICZ (opr.), 2000, *Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku w przekładzie i opracowaniu Henryka Jankowskiego i Czesława Łapicza*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- KONOPACKI, A., 2010, *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX wieku*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- KULWICKA-KAMIŃSKA, J., 2013, *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorskiej*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- KULWICKA-KAMIŃSKA, J., w druku, *Co łączy XVI-wieczne tatarskie manuskrypty ze średniowiecznymi rękopisami?*
- KURZOWA, Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa – Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- ŁAPICZ, Cz., 1986, *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- МИКА, Т., 2013, Genetyczna wielowarstwowość i złożoność tekstów staropolskich a ich badania historycznojęzykowe. Rekonesans, *Biuletyn PTJ* 68, s. 131–145.
- SUTER, P., 2004, *Alfirkān Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir*, Köln – Weimar – Wien: Böhlau-Verlag GmbH, s. 374–446.
- БОРОВКОВ, А. К., 1963, *Лексика среднеазиатского тefsира XII–XIII вв.*, Москва: Издательство восточной литературы.
- СРЕЗНЕВСКИЙ, И. И., 1989, *Словарь древнерусского языка (репринт)*, т. 1–3, Москва: Книга.
- СЫНКОВА, І., [online], Тefsир татараў Вялікага княства Літоўскага: бібліяграфічны агляд і крыніцазнаўчыя праблемы, w: http://www.tefsir.umk.pl/pliki/publikacje_synkova.pdf [dostęp: 20.10.2013]

ТАРЭЛКА, М.У. і А.І. ЦИТАВЕЦ, 2011, *Руканісы татараў Беларусі канца XVII – пачатку XX ст. з дзяржаўных кнігазбораў краіны. Каталог*, Мінск: Нацыянальная акадэмія навук Беларусі. Цэнтральная навуковая бібліятэка імя Якуба Коласа.

Genetic Multilayer Character of Muslim old written texts

A substance of reflection of a researcher is a linguistic analysis of translation of surahs 1. and 110–114 in the oldest copies of Muslim tefsir (a handwritten translation of Quran into Polish language of the Northern borderlands), accessible to researchers, i.e. of 1686 and of 1723. Its goal jest to show *genetic multilayer character* of those old written texts, understood as a relation of the text being an object of direct philological studies, to the original text. Presentation of the complex structure of Tatar religious writings allows conducting more objective historical-linguistic research on those old written texts.

